

Koncepce rozvoje ÚSTRU

Muriel Blaive

Připomínat a zkoumat dějiny totalitních režimů je dnes stále naléhavějším úkolem. Odmítnutí totalitních způsobů vlády patřilo a dodnes patří k pilířům polistopadové politické kultury s jejími důrazy na svobodu, demokracii, lidská práva a důstojnost. Zároveň se však dílí otázky z dějin moderního totalitarismu stále častěji stávají předmětem diskusí, sporů a kontroverzí, zrcadlících mnohost pohledů na hlavní trajektorie moderních dějin.

ÚSTR lze bez nadsázky označit za nejdůležitější místo, kde dnes dochází ke koncentrované práci na poli bádání, vzdělávání a veřejných diskusí o povaze nacistického a komunistického režimu. Unikátnost Ústavu spočívá jednak v tom, že soustředí pracovníky na zmíněných polích – kromě vědecké práce i zpracovávání archivních materiálů, vzdělávání učitelů a komunikace s veřejností – a umožňuje tak plně zhodnotit různé stránky našeho vyrovnávání se s nedávnou minulostí. Kromě toho má Ústav nezastupitelnou roli v tom, že je nejvhodnějším místem pro zprostředkování dílčích názorových rozdílů na dějiny totalitních režimů. Nemá-li se demokratická kultura České republiky vystavovat další erozi, potřebuje silnou a otevřenou instituci, která bude občanům sloužit jako místo svobodné výměny názorů na nejdůležitější otázky moderních dějin i na klíčové hodnoty, které byly v totalitních režimech tak bezpříkladně pošlapány.

Cílem tohoto projektu je nastínit směry, jimiž by se Ústav mohl a měl ubírat, má-li plnit své poslání – zkoumat a připomínat dědictví totalitních režimů se všemi jejich neblahými projevy a upevňovat demokratické vědomí i principy občanské společnosti. První část projektu se zaměří na nejnaléhavější úkol budoucího ředitele – zajistit důvěryhodnost Ústavu. **Především jde o jeho depolitizaci zajištěnou důsledným dodržováním badatelské metodologie a kritérií kvality.** Druhá část projektu pak představí krátkodobé i dlouhodobé cíle řízení v hlavních oblastech aktivit ÚSTRU, aby se v něm vytvořila taková pracovní atmosféra, která umožní naplňovat jeho zákonem stanovené úkoly.

I. Posílení důvěryhodnosti Ústavu

Vysoká míra politizace Ústavu podkopává jeho vědeckou důvěryhodnost, negativně ovlivňuje jeho vnitřní atmosféru a odcizuje ho velké části české společnosti, jejíž stále větší část má ke komunistické minulosti benevolentní, ne-li otevřeně nostalgický vztah. Výchozím bodem pro ÚSTR se má stát pojetí, že neexistuje jediná morálně legitimní interpretace komunistické minulosti. Vyrovnání se s komunistickým dědictvím nemůže být založeno na jediném zpolitizovaném obrazu minulosti, ale mělo by naopak vyrůstat z plurality názorů. Je třeba, aby se Ústav výrazněji oddělil od politické sféry a zlepšil svou profesionální úroveň. Toho lze dosáhnout dvěma způsoby:

- Nahradit převahu normativního přesvědčení systematickou vědeckou metodologií;
- Soustředit se na kvalitu a výsledky a otevřít Ústav vnějšímu světu.

Je nezbytné zcela jasně odlišit dokumentační/edukační poslání Ústavu od historické produkce, a hlavně od jeho komemorativních aktivit (vzdát hold obětem i hrdinným bojovníkům proti

diktaturám). Jde o tři odlišné funkce Ústavu, které nesmí být v rámci jeho činnosti zaměňovány. Práce s emocemi a soucitem s oběťmi má nezpochybně svou legitimitu a důležitost v komemorativních aktivitách, ve vědeckých publikacích však není na místě. **Paměť a historie představují dva různé registry, které nelze používat na stejné úrovni a ke stejným účelům.**

Chci se zaměřit na tři aspekty: nahradit normativní přesvědčení systematickou vědeckou metodologií; soustředit se na kvalitu badatelských výstupů; aktualizovat výzkumná paradigmatata používaná pracovníky Ústavu.

A. Přenést důraz ze zpolitizovaného přesvědčení na systematickou vědeckou práci

Je zbytečné kumulovat „fakta“ (dokumenty), která pouze potvrzují univerzální teorie typu: „komunistický režim byl převážně represivní“. Naopak tvrzení: „na základě tohoto typu zdroje, po důkladné vnější i vnitřní kritice pramene a jeho zhodnocení v kontextu dalších pramenů lze tvrdit, že ...“ je rozumným základem vědecké diskuse. Pouze touto cestou lze otevřít debatu, do které se mohou zapojit badatelé s různými hodnotovými systémy, kteří pak na základě otevřených a metodologicky fundovaných debat o práci se zdroji, použité metodologii či historickém kontextu mohou potvrzovat, modifikovat či vyvracet předkládané teze a interpretace. Jen tímto způsobem se může rozvinout vědecká (demokratická) diskuse, která překoná bývalou komunistickou praxi, v níž platila jen jediná „historická pravda.“

Výzkumní pracovníci Ústavu proto mají předkládat argumenty, odrážející jejich pohled na svět a dějiny, ve vyargumentované, vědecké formě a mají pojímat věcnou kritiku a debatu o východiscích, analytických nástrojích i závěrech své práce jako samozřejmou součást vědecké práce a **nikoli jako popření nebo znevážení svého práva na politická a hodnotová přesvědčení.**

V dosavadní existenci Ústavu vidím v tomto ohledu dva hlavní problémy: kvantitativní a kvalitativní.

1. Kvantitativní problém

Mezi knihami, vydanými Ústavem od roku 2008, nacházíme velmi málo monografií s jedním autorem. Tento typ výstupu přitom patří mezi nejdůležitější mezinárodně uznávaná kritéria vědecké kvality. S ohledem na vynaložené prostředky a počet výzkumných pracovníků (skoro 40 v OZTR) je takový výsledek velkým zklamáním. ÚSTR mohl či měl za uplynulých pět let vydat alespoň jednu monografii na osobu, tedy nejméně 40 autorsky samostatných knih (a dalších 40 v přípravě), a nejméně 80 článků v mezinárodních vědeckých (*peer-reviewed*) časopisech (a dalších 40 v přípravě). Ve výsledcích přitom nefiguruje téměř žádný takový článek a v plánu činnosti na rok 2014 je zmiňována pouze jediná monografie s jedním autorem. To je nutné změnit: **každý badatel ÚSTRu by měl produkovat jednu samostatnou monografii za každých 4-5 let (za výjimečných okolností každých 5-6 let).**¹ Z toho vyplývá, že by **každý výzkumný pracovník měl stále pracovat na projektu směřujícím k samostatné monografii.**

Absence monografií s jedním autorem dokládá nedostatečný zájem o solidní vědeckou úroveň. To velmi úzce souvisí s nedostatkem v respektování základních pravidel historického

¹ Jen pro srovnání uvedme, že z projektů financovaných GAČRem je běžným výstupem monografie v horizontu 3 let.

badatelského provozu: v práci s prameny, v absenci zřetelného výzkumného záměru a v nedostatečné komunikaci s českou i mezinárodní vědeckou komunitou. Tyto (kvalitativní) nedostatky je nutno řešit souběžně s problémem kvantitativním.

2. Kvalitativní problém: intelektuální odpovědnost a výzkumný záměr

V publikačních výstupech ÚSTRU, z nichž většinu tvoří edice dokumentů, historické studie, a sborníky (tzv. „kolektivní monografie“), na obálce občas není uveden ani editor. Navíc v nich často chybí důkladné odůvodnění záměrů a tezí, jako by autoři (editoři) předpokládali, že pouhé vydání knihy postačuje jako důkaz její potřeby a užitečnosti. Čtenář má přitom právo od začátku vědět, o kom či o čem kniha pojednává, proč je zajímavá a užitečná, jaké otázky, na něž jsme doposud neznali odpověď, objasní.

Tato občasná absence autorství a/nebo solidního zdůvodnění publikace ilustruje závažnější problém: totiž tendenci objektivizovat archivní dokument jako „absolutní pravdu“ předkládanou čtenářům. Takové pojetí archivní a ediční praxe je naivní a zastaralé. Žádný dokument není „neutrální“ a soběstačný, nýbrž musí být vztažen k historickému kontextu a jeho význam musí být odůvodněn a vysvětlen. Jde tedy o intelektuální proces s explicitními pravidly, ve kterém autor (editor) odpovědně nakládá s pramenem a přisuzuje mu určitý význam: nejedná se v žádném případě o „desakralizaci“ archivního dokumentu, ale o nezbytné ustavení stabilní metodologie (základu vědeckého postupu) namísto normativních úsudků.

Je proto třeba, aby **i ve své dokumentační činnosti** pracovníci ÚSTRU překonali přesvědčení, že historik nemá jinou funkci než vytahovat dokumenty z kartonů a reprodukovat je v knihách. Úkolem autorů je analyzovat, dešifrovat, kontextualizovat, a dávat do souvislostí všechny druhy historických pramenů.

Značná část prací, které byly dosud v ÚSTRU vydány, představuje v tomto smyslu promarněnou příležitost. Naštěstí ji lze napravit: staré koncepční rámce lze upravit prostřednictvím reflexe a sebereflexe vedoucí ke změně výzkumného a dokumentačního *habitu*. **Nejspolehlivější cestou k nápravě v tomto ohledu jsou důkladné a pravidelné debaty s ostatními českými a mezinárodními výzkumnými pracovníky v rámci mezinárodního výzkumného semináře** (viz níže).

B. Soustředit se na kvalitu a výsledky

Způsob, jak zlepšit kvalitu a výsledky, je trojí: prostřednictvím lepšího vzdělání, prostřednictvím důslednější integrace do české a mezinárodní výzkumné komunity a konzistentní a závaznou publikační politikou.

1. Nedostatečné průměrné vzdělání výzkumných pracovníků

Z uvedeného vyplývá, že kvalitní výzkum, ani dokumentační či edukační práce, nemůže být založena na neodborné improvizaci. Potřebné nástroje (jak používat adekvátní metodologii a výzkumná paradigmatata, jak vybírat a kriticky hodnotit prameny, jak dávat události do kontextu, jakým úskalím se vyhnout, jak provádět a prezentovat analýzu, jak komparovat atd.) si badatel osvojuje během dlouhé odborné přípravy pod vedením zkušených školitelů. I když bezprostředně po roce 1989 tento požadavek z pochopitelných důvodů neplatil pro všechny vědce, o 25 let později je již neomluvitelné, když se nerespektuje

základní mezinárodně uznávané kritérium odbornosti, jakým je vypracování a obhajoba doktorské disertační práce.

V současné době má doktorát méně než čtvrtina z výzkumných pracovníků ÚSTRU, jen o něco více než polovina má magisterský titul; jeden zaměstnanec dokonce vede oddělení pouze s bakalářským titulem (navíc nikoli z oboru historie). **Tato situace nejen evidentně snižuje odbornou úroveň Ústavu, ale navíc poškozují jeho pověst a důvěryhodnost v očích okolního světa.**

Tuto situaci je třeba neprodleně napravit: **vzdělání až na úroveň PhD musí být dosaženo všemi výzkumnými pracovníky v blízkém výhledu, jinak nemůže být obnovena jejich pracovní smlouva.** Tento titul musí být získán na uznávané a prestižní české univerzitě (např. Univerzité Karlově nebo Masarykově univerzitě) v oblasti související s výzkumným zaměřením daného pracovníka.

2. Integrace ÚSTRU do české i mezinárodní vědecké komunity

Zapojení ÚSTRU do národních i mezinárodních výzkumných sítí je základním předpokladem zvýšení kvality jeho badatelských výstupů. Je třeba, aby se výzkumníci zúčastňovali externích aktivit a zároveň aby byli do ÚSTRU častěji zvaní externí badatelé. Bude nutné podpořit rozšiřování kontaktů na národní i mezinárodní úrovni, upravit v tomto smyslu i systém grantových projektů a posílit výzkumné semináře.

a. Rozvíjet a rozšiřovat kontakty

Výzkumníci ÚSTRU mají dosud tendenci pracovat příliš izolovaně nejen v rámci mezinárodních sítí výzkumu, ale i uvnitř České republiky. Tento nedostatek nás opět vrací k problematice diferencovaných pohledů na minulost na základě prokazatelných a kritizovatelných argumentů, prezentovaných v dialogu a konfrontaci s historiky všech politických a metodologických přesvědčení. Jen tudy vede cesta ke zvýšení kvality badatelských výsledků ÚSTRU.

Skutečnost, že mnoho českých historiků z jiných institucí (ÚSD, UK, atd.) odmítá spolupracovat nebo být jakýmkoliv způsobem spojováni s ÚSTRem, je zřetelný důkaz této izolace. Kontakty, spolupráce a spoluorganizované konference s dalšími paměťovými institucemi (typu IPN, ÚPN, BStU) a různými nadacemi specializovanými na téma holocaustu nenahrazují kontakty s tradičními výzkumnými historickými ústavu. Tento stav je třeba změnit: je na pracovnících Ústavu, aby učinili první krok směrem k vnějšímu akademickému světu. **Každý pracovník musí zahájit (resp. prohloubit) kontakty a spolupráci (projekty, společné publikace, společné konference) se svými protějšky v jiných českých akademických institucích. Prokazatelná ochota integrovat se do české výzkumné komunity bude jedním z hlavních kritérií hodnocení činnosti badatelů Ústavu.**

b. Granty: vnější, vnitřní

ÚSTR je čerstvě zapsán do registru vědecko-výzkumných institucí ČR, takže je konečně oprávněn pobírat institucionální podporu pro vědu a výzkum. To představuje jen další důvod, proč je zapotřebí podstatně zvýšit jejich metodologickou úroveň: kritéria GAČRu totiž odpovídají mezinárodním normám a jsou tedy významně náročnější než ty, které platí v ÚSTRU.

Na druhé straně musí ÚSTR každý rok vyhradit část svého rozpočtu na financování dvouletých grantů pro české i mezinárodní výzkumné pracovníky, kteří by v ÚSTR realizovali své post-doktorské projekty. **Bylo by žádoucí udělit 5 až 10 grantů v hodnotě zhruba 500.000 Kč na osobu na rok. O jejich přidělení by rozhodovala zvláštní komise. Takové granty mohou velmi rychle a účinně změnit výzkumnou atmosféru v Ústavu.** Obecnou strategií v budoucnu by mělo být zvýšení proporce výzkumných projektů na přechodnou dobu (granty) na úkor stálých zaměstnanců.

c. Výzkumné semináře

Jako každá seriózní výzkumná instituce, musí ÚSTR organizovat pravidelné (týdenní nebo čtrnáctidenní) výzkumné semináře, kde badatelé ÚSTR představí svou práci kolegům z Ústavu i z jiných institucí a kam zvou své české i zahraniční kolegy, aby i oni prezentovali své projekty. Kromě aktivních českých badatelů do Prahy zavítá každý rok celá řada česky mluvících zahraničních akademiků. Je zcela reálné je do Ústavu pozvat se žádnými nebo minimálními náklady.² **Jakožto ředitelka bych zmobilizovala své vlastní sítě kontaktů mezi dlouhodobými kolegy, známými a přáteli v elitních institucích (Yale University, Harvard University, Museum of Europe v Bruselu, Zentrum für Zeithistorische Forschung v Postupimi, European University Institute ve Florencii, Universita v Ženevě, atd.) a jednala o spoluorganizaci pravidelného semináře s jednou z těchto institucí.**

Ředitel musí také spoluorganizovat sérii seminářů ve spolupráci s dalšími institucemi (FF UK, FHS UK, FSS MUNI, atd.)

Jednotlivým badatelům v ÚSTRU bych jako ředitelka uložila povinnost zúčastnit se každý měsíc v roli posluchačů alespoň dvou dalších seminářů na pražské akademické půdě (na ÚSD, FF UK, FSV UK, FHS UK, atd.)

3. Nedostatečná publikační aktivita

Pracovníci ÚSTRU dostatečně neuplatňují výsledky své výzkumné práce v rámci publikací uznávaných mimo Ústav:

- u ostatních českých vydavatelů
- v jiných českých časopisech než Securitas Imperii a Paměť a dějiny
- u vydavatelů v zahraničí
- v mezinárodních recenzovaných časopisech.

² Pro ilustraci uvádím několik profesorů zabývajících se Československem nebo střední Evropou, které jsem pozvala ve své funkci hlavní ředitelky Ludwig Boltzmann Institute ve Vídni v letech 2011-2013 s minimálním rozpočtem a ve spolupráci s ÚHSD FF UK: Mark Kramer (Harvard University), Benjamin Frommer (Northwestern University), Sandrine Kott (Université de Genève), Daniel Cohen (Rice University), Andrea Orzoff (New Mexico State University), Kimberly Elman Zarecor (Iowa State University), Malgorzata Mazurek (ZZF Potsdam), Susan Reid (University of Sheffield), Martin Myant (University of the West of Scotland), Ulf Brunnbauer (University of Regensburg), Christiane Brenner (Collegium Carolinum), Jonathan Zatlín (Boston University), Martin Brown (Richmond University, London), Patrice Poutrus (Vienna Wiesenthal Institute for Holocaust Studies), Andrea Petö (Central European University), nebo Nancy Wingfield (Northern Illinois University.)

Vnitřní hodnotící kritéria v ÚSTRU nejsou adekvátně nastavená. Například bonusové body za články v *Securitas Imperii* neodpovídají jeho vědeckému významu. *Securitas Imperii* by navíc rozhodně prospělo publikování článků od externích badatelů, stejně jako je nezbytné, aby výzkumní pracovníci ÚSTRU publikovali v jiných uznávaných odborných časopisech.

Badatelé ÚSTRU proto musí alespoň jednou za dva roky předložit jeden článek k publikaci v západoevropském nebo americkém recenzovaném časopise.

Pracovníci ÚSTRU nejsou dostatečně konfrontováni s mezinárodním výzkumem. Na rozdíl od jiných českých akademiků jsou téměř neviditelní na velkých mezinárodních konferencích (např. ASEES, CSA, BASEES, ESSHC atd.). Nevědomost o tom, kde stojí zbytek vědecké komunity, může vést k plýtvání časem a metodologické zaostalosti. Diskuse s jinými badateli mají nezpochybnitelný stimulační efekt. **Je proto třeba stanovit, aby se požadavek prezentace na alespoň jedné mezinárodní konferenci mimo území České republiky ročně a nejméně na dvou českých konferencích ročně (neuskutečněných na půdě ÚSTRU, či ÚSTRem spoluorganizovaných) stal povinnou součástí pracovní smlouvy.**

Pracovníci ÚSTR si musí zvyknout získávat mimorozpočtové granty na cestování, výzkum a konference.

Z bodů A a B tedy vyplývá, že nový ředitel musí s každým vědeckým pracovníkem sestavit osobní závazný badatelský plán zahrnující plánovanou publikační a konferenční činnost a vědeckou spolupráci s jinými pracovišti. Tento plán se přizpůsobí schopnostem, prioritám a složitosti výzkumného pole každého jednotlivého badatele. Jestliže ovšem badatel neuzná nezbytnost takového plánu a/nebo neprokáže první slibné výsledky v jeho práci v rámci prvních šesti měsíců, bude to mít vliv na výši konkrétního pracovního úvazku a v delší perspektivě může vést i k ukončení pracovního poměru.

C. Aktualizace výzkumných paradigmat Ústavu

ÚSTR dostal do vínku nepochybně silné hodnotové zadání (zkoumat „zločinnou činnost bezpečnostních složek“ a „zločinnou činnost KSČ“). Po pěti letech jeho činnosti snad nastal čas bilancovat ve vztahu k tomuto počátku a zahájit diskusi nad prameny a jejich využitím, nad výzkumnými paradigmaty Ústavu a nad přesným vymezením jeho poslání.

1. Hlubší úvaha nad kritickou prací s prameny

Při historické práci je vždy důležité brát v potaz nejen to, co v archivu nalzáme, ale také to, co tam chybí. Ke kritické práci s prameny samozřejmě patří i úvaha nad jejich autory. V dosavadní produkci ÚSTRU se ovšem jen zřídka setkáváme s reflexí, o jejíž zásadní důležitosti nemůže být pochyb, totiž o specifikách policejních archivů. Nakolik můžeme informacím z dokumentů StB důvěřovat? Je *autenticita* dokumentu zárukou jeho *věrohodnosti*? Jak do práce s těmito prameny zahrnout historický kontext? Jaký specifický jazyk agenti StB používali? Jaká tabu a nedotknutelná témata respektovali? Jaké hodnoty ovlivňovaly styl a obsah jejich zpráv? Nakolik je popis sociální a politické situace ve zprávách StB srovnatelný s podáním jiných zdrojů? Tyto úvahy tvoří nezbytný podklad pro soustavnou práci s tímto typem pramenů.³

³ Viz například Timothy Garton Ash, *The File. A Personal History*, New York, Random House, 1999; Alf Lüdtke, „Die DDR als Geschichte. Zur Geschichtsschreibung über die DDR“, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 36, 1998, str. 3-40; Sonia Combe (ed), *Archives et histoire dans les sociétés post-communistes*, Paříž, La Découverte, 2009,

Pro ilustraci tohoto metodologického aspektu připomeňme klíčovou práci Thomase Lindenbergera o německé policii, ve které ukázal, jak východoněmecká StB (*Stasi*) ve svých zprávách představovala systematicky tendenčním a paranoidním způsobem určité typy společenského jednání, které ani řádná německá policie (ekvivalent SNB a VB - *Volkspolizei*), nepovažovala za deviantní či režimu nebezpečné.⁴ Toto zjištění zcela proměnilo pohled badatelů na dokumenty tajné police. Francouzská historička Sonia Combe ve své práci o intelektuálech-spolupracovnících Stasi dokonce dospěla k závěru, že zprávy Stasi vypovídají více o světonázoru Stasi, než o lidech, které špehovala.⁵

Zcela nedotčen těmito debatami světově uznávaných badatelů nad specifiky policejních archivů se ÚSTR v minulých letech spíše nechvalně proslavil nešťastnými mediálními vstupy do „historických“ sporů prozrazujícími zásadní metodologické nedostatky a bezradnost při práci s produkcí StB.⁶ **To je důvod, proč by v dalších letech měl být alespoň jeden výzkumný seminář za měsíc (viz výše) věnován metodologickým otázkám.**

2. Sociální a každodenní dějiny komunismu a nacistické okupace jako způsob vyrovnání se s problémy konceptu totalitarismu

Tento bod je zcela zásadní, zohledníme-li již dobře zmapované trendy ve vzpomínání na komunistický režim. Zcela přesně to ilustroval středoškolský učitel dějepisu pozvaný na druhé kolo evaluací prováděných Vědeckou radou ÚSTRU v létě 2013, který mluvil o klíčovém konfliktu mezi historickým narativem ÚSTRU zvyrazňujícím represivní povahu komunismu a benevolentním až nostalgickým pohledem výrazné části české společnosti na minulý režim. Mluvil o tom, že „žáci nereagují na důraz na represi, naopak připomínají učitelům rodinné historky o štěstí za socialismu.“ Podobné tendence jsou doloženy i dalšími studii (včetně mezinárodních výzkumů).⁷

zvláště pak článek Thomase Lindenbergera, „Des dossiers de police à l'histoire sociale de l'Allemagne“, str. 277-288; Agnès Bensoussan, Dorota Dakowska, Nicolas Beaupré (ed), *Die Überlieferung der Diktaturen. Beiträge zum Umgang mit Archiven der Geheimpolizeien in Polen und Deutschland nach 1989*, Essen, Klartext, 2004; Klaus-Dietmar Henke, „Zu Nutzung und Auswertes für die Zeitgeschichtsforschung“, Berlin, Ch. Links, 1996 a mnoho dalších.

⁴ Thomas Lindenberger, *Volkspolizei. Herrschaftspraxis und öffentliche Ordnung im SED-Staat 1952-1968*, Kolín, Böhlau, 2003. „ung der Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR“, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 41, 4, říjen 1993, str. 575-587; Klaus-Dietmar Henke, Roger Engelmann (ed), *Aktenlage. Die Bedeutung der Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes*

⁵ Sonia Combe, *Une société sous surveillance. Les intellectuels et la Stasi*, Paříž, Albin Michel, 1999. Autorka se inspirovala analýzou nacistického jazyku provedenou Viktorem Klempererem v jeho knize *Lingua Tertii Imperii: Notizbuch eines Philologen*, 1947.

⁶ Článek Adama Hradilka a Petra Třešňáka, „Udání Milana Kundery“, *Respekt*, č.42. 13.10.2008 koncentruje v tomto ohledu základní metodologické nedostatky. Pro podrobnou analýzu viz Muriel Blaive, „Zpřístupnění archivů komunistické politické policie: případ České republiky – od Zdeny Salivarové k Milanu Kunderovi“, *Souvislosti*, 4/2009, pp. 158-174, ke stažení na:

http://ehp.lbg.ac.at/files/sites/ehp/Zpristupneni_archivu_komunisticke.pdf.

⁷ Viz například Jérôme Heurtaux, Cédric Pellen (ed.), *1989 A l'est de l'Europe. Les fêtes d'un mythe fondateur*, La Tour d'Aigues, Editions de l'Aube, 2009; Sonia Combe (ed), *Archives et écriture de l'histoire dans les sociétés post-communistes*, Paříž, La Découverte, 2009; Sandrine Kott, Martine Mespoulet (ed.), *Le postcommunisme dans l'histoire*, Brusel, Presses universitaires de Bruxelles, 2006; Muriel Blaive, Berthold Molden, *Hranice probíhají vodním tokem. Odrazy historie ve vnímání obyvatel Gmündu a Českých Velenic*, Brno, Barrister & Principal, 2010.

V této souvislosti je tedy nutné kriticky zhodnotit analytické možnosti konceptu totalitarismu, který je v odborné literatuře používán již po několik desetiletí v mnoha variantách. Důležitou inspirací je postoj jedné z klíčových postav v historii tohoto konceptu - Hannah Arendtové, která v analýze totalitních režimů připisovala zásadní roli studiu společnosti. Tímto směrem se ubírají i nejrozvinutější historiografie komunistických režimů zabývající se NDR a SSSR: právě zde můžeme pozorovat nezpochybnitelný výrazný příklon k sociálním dějinám.⁸

Rozvinutí diskuse o tomto paradigmatickém posunu v rámci ÚSTRU je o to nutnější, že sama práce Ústavu postupně přináší doklady o tom, že česká společnost se bezpochyby částečně podílela na vymezení podmínek komunistické diktatury. Většina pracovníků ÚSTRU ovšem zatím postrádá nezbytný teoretický základ, aby mohli tyto spíše intuitivní vhledy založené na terénní archivní praxi plně rozvinout a vytěžit. **To je důvod, proč by pro výzkumné pracovníky měla být připravena metodologická příručka, která by sloužila jako standardní vodítko pro jejich práci.** To by jim pomohlo navázat jejich bádání na nejnovější mezinárodní trendy výzkumu, zejména pak sociální dějiny a dějiny každodennosti (*Alltagsgeschichte*).

Metodologické inovace dějin každodennosti rozvíjel a aplikoval i na studium komunistických režimů německý historik Alf Lüdtke.⁹ Základním záměrem je zmapovat fungování mocenských vztahů v diktatuře (nacistické či komunistické) a v konečném důsledku pochopit (zejména v případě komunismu) jejich stabilitu a malou míru otevřeného odporu. Němečtí kolegové využili brzkého otevření archivů Stasi, aby rozvinuli zcela novou teorii moci za komunismu, která důkladně studuje praxi „panství“ v každodenním životě a na úrovni každého individua („Herrschaft“) a zároveň zohledňuje tato individua jako sociální aktéry s vlastní agendou („Eigen-Sinn“).¹⁰

3. Sladění poslání institutu s jeho skutečnou prací

Vzhledem k tomu, že se práce s archivy StB a s pojmem „totalita“ ukázala být mnohem komplexnější, než jak se v době přijetí zákona 181/2007 Sb. očekávalo, nazrál čas pro sestavení diskusního výboru zabývajícího se právním i symbolickým postavením Ústavu a jeho širším sociálním, historickým a politickým posláním. Debaty v rámci tohoto výboru, složeného v ideálním případě ze zástupců pracovníků ÚSTRU, předních českých intelektuálů, badatelů z jiných ústavů i politických představitelů, by nahradily chaotické a nepřehledné diskuse, pravidelně kritizující ÚSTR v české akademické i veřejné sféře. Takto vytvořený výbor by mohl zaujmout odpovědné stanovisko k problému delikátní pozice ÚSTRU na rozmezí politické zakázky a vědeckého zaměření.

Předmětem debaty by se mohl stát i možná příliš normativní a preskriptivní charakter zákona 181/2007 Sb. (a nepřímo i zákona 198/1993). Je třeba diskutovat o tom, zda je adekvátní očekávat od vzdělávacího a výzkumného ústavu, aby pouze ilustroval předem stanovené teze

8 Pro shrnutí diskuse o totalitaristickém paradigmatu viz například Andrew J. Port, „Love, Lust, and Lies Under Communism. Family Values and Adulterous Liaisons in Early East Germany“, *Central European History*, 44, 2011, str. 478-505 nebo Catherine Epstein, „East Germany and Its History since 1989“, *The Journal of Modern History*, Vol. 75, No.3, září 2003, str. 634-661. Odborná produkce na to téma je velmi rozsáhlá a nelze ji zde proto podrobněji uvádět.

9 Viz jeho kniha: *The History of Everyday Life. Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*, Princeton University Press, 1995.

10 Viz pionýrská práce Thomase Lindenbergera, která definovala výzkum na další desetiletí: *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR*, Böhlau, 1999.

– potenciálním protichůdným zjištěním navzdory. Bylo by vhodné do debaty zahrnout i problematické vyloučení období od 5.5.1945 do 24.2.1948 z výzkumné agendy Ústavu.

Závěr o depolitizaci: nikoli jeden diskurs o minulosti, ale pluralita diskursů

Co se výzkumu a dokumentace komunistické minulosti týče je třeba, aby ÚSTR:

- zdůraznil, že neexistuje jediná „správná“ kolektivní paměť komunismu, že neexistuje hierarchie „dobrých“ a „špatných“ pamětí, ale že je potřeba pracovat s legitimní mnohostí pamětí. V české společnosti je nezpochybnitelný potenciál pro reflexi minulosti, ten nelze ovšem rozvinout nabídkou zjednodušujících, černobílých interpretací;
- odmítl iluzi, že existuje jediný mravně legitimní diskurs o minulosti. V demokratické společnosti má každý historik právo předložit svébytné pojetí minulosti, pokud průkazně zpracoval dostupné zdroje vyváženým způsobem respektujícím pravidla historické práce;
- zohlednil ve své produkci širší evropský kontext a srovnával historickou situaci českých zemí jednak s ostatními zeměmi komunistického bloku, jednak se zeměmi západní Evropy. Naprostá většina české populace neví téměř nic nejen o ostatních bývalých komunistických zemích, ale ani o každodenním životě v západní Evropě před rokem 1989: mnoho rysů autoritářského státu se pak mylně připisuje pouze komunismu.

V podstatě tedy jde o depolitizaci a pluralizaci diskursu o minulosti.

II. Krátkodobé i dlouhodobé cíle v hlavních oblastech řízení činnosti ÚSTRU

Hlavním posláním ředitele je pracovat v souladu s Radou stejně jako se zaměstnanci pro zajištění kvalitní práce Ústavu.

A. Metody řízení a personální politika

Není pochyb o tom, že atmosféra uvnitř ústavu (zejména vztahy mezi zaměstnanci, odbory a vedením) se vyznačuje napětím a nedostatkem důvěry. Tato situace jen podtrhuje nezbytnost depolitizačních opatření naznačených v první části projektu. Zaměstnanci byli nejednou přijímáni a propouštěni na základě arbitrárních důvodů, které ne vždy souvisely s jejich výkonem či odborností. Je nejvyšší čas skoncovat s těmito praktikami. **Pracovníci by měli být přijímáni do pracovního poměru v ÚSTRU na základě svých schopností a propouštěni pouze v případě, že se projeví jako nekompetentní.**

Nový ředitel by měl poskytnout všem badatelům plnou svobodu zabývat se ve svém výzkumu tématy a tezemi, které pokládají za relevantní. Nicméně by měl zároveň nekompromisně dohlížet na způsob, jakým jsou tyto teze obhajovány a zdůvodňovány. Každá historická práce připravovaná v rámci Ústavu musí splňovat kritéria seriózního vědeckého postupu a argumentace.

Jak již bylo uvedeno, ředitel by měl ve spolupráci s každým výzkumným pracovníkem vytvořit jeho individuální plán výzkumu, výzkumné spolupráce a publikační činnosti. **Plnění**

tohoto plánu by mělo být kontrolováno na společných schůzkách alespoň třikrát ročně. Neproduktivní badatelé by měli po určité době Ústav opustit, zatímco zvláště aktivní a úspěšní badatelé by měli mít nárok na adekvátní odměny.

B. Ekonomický výhled

Na české poměry disponuje Ústav poměrně velkorysým rozpočtem (cca 90 milionů korun bez zahrnutí ABS), který se ovšem rok od roku snižuje. To má dva důsledky: prostředky musí být jednak využity efektivnějším způsobem a Ústav musí začít hledat externí finanční podporu.

1. Zlepšení systému přidělování finančních zdrojů

Audit hospodaření Ústavu musí přesně stanovit, kde je možno ušetřit (což není možné určit z vnějšku s omezeným přístupem k relevantním datům). I externí pozorovatel si ovšem může klást otázky, zda je pro fungování ÚSTRU opravdu nutný tak vysoký počet administrativních pracovníků. Zdá se také zřejmé, že řadu publikací (dokumenty, edice dokumentů, historické studie, některé výukové materiály z oddělení vzdělávání) by stačilo publikovat online. Finance ušetřené tímto způsobem by mohly být použity na překlady, tak aby výstupy badatelů z Ústavu vycházely i v zahraničních časopisech nebo ve formě monografií v cizích jazycích.

Jak již bylo zdůrazněno v první části projektu ÚSTR dosud produkoval mnoho výstupů sporné kvality a s malou přidanou hodnotou. Cílem by tedy mohlo být snížit počet málo produktivních výzkumných pracovníků a motivovat ostatní k vyššímu výkonu: tak by bylo možné jednak ušetřit finanční zdroje tak zlepšit kvalitu výzkumu a pověst Ústavu.

2. Externí zdroje financování

Rozpočet vídeňského Institutu Ludwiga Boltzmannova, kde jsem působila jako ředitelka, tvořily až ze 40% finanční prostředky z externích zdrojů: šlo zejména o financování výzkumných projektů Evropskou unií, Rakouským fondem pro výzkum a dalšími veřejnými i soukromými sponzory. To je samozřejmě možné jen v případě vysoce kvalitní badatelské produkce. Aby se takové zdroje financování staly dostupnými i pro ÚSTR, je potřeba výrazně zvýšit metodologickou úroveň badatelů, jak jsem již uvedla v první části projektu.

Ústav by také měl přijímat externí doktorandy či post-doktorandy s vlastním financováním z České republiky nebo ze zahraničí (například americké badatele se stipendii Fulbrightovy nadace). **Aby ovšem byli takoví výzkumníci motivováni realizovat v ÚSTRU své badatelské projekty, potřebuje ÚSTR týmy produkující vysoce kvalitní výzkum a kolegiální pracovní atmosféru.**

Shrneme-li: o rozsáhlejším přístupu Ústavu k externím zdrojům financování nelze uvažovat, dokud ÚSTR nedosáhne mezinárodních výzkumných standardů.

3. Archiv a digitalizace

Plný přístup k archivním materiálům je jedním z nejdůležitějších úkolů ÚSTRU. Je třeba maximálně zvýšit povědomí veřejnosti o občanské důležitosti tohoto kroku.

Vytvoření ABS a ÚSTRU představovalo významný krok na cestě zpřístupňování archivních materiálů StB. Tyto archivy mají být pro veřejnost maximálně dostupné. Řízení činnosti ABS je samozřejmě v kompetenci ředitelství ABS a vedení ÚSTRU by zde mělo zasahovat v minimální míře. Nicméně mezi úkoly ředitele ÚSTRU patří koordinace s ABS ve smyslu zajištění efektivního využití archivních materiálů badateli ÚSTRU.

V červnu 2013 se na podnět Vědecké rady konal workshop o digitalizaci archivu. Jelikož prezentované výsledky nebyly ve všech ohledech průkazné, měl by se provést nový interní audit archivu ve spolupráci s odbornou radou členů Rad. Následovala by pak diskuse ohledně podmínek pro úspěšné dokončení digitalizace, dále nalezení uspokojivého řešení pro vnitřní a vnější kritické hlasy k činnosti ABS, a zlepšení pracovní atmosféry v ÚSTR a ABS.

a. Inventurní pomůcky

Zpřístupňování archivních materiálů má pro prestiž ABS a ÚSTR mimořádný význam. Digitalizace představuje v tomto směru velmi důležitou činnost, která však může ztratit smysl, není-li doplněna či podpořena vznikem řádných inventurních pomůcek. Oba tyto postupy proto musí jít ruku v ruce.

Před digitalizací a zpřístupnění jednotlivých dokumentů online je potřeba zajistit, aby byly archivní materiály plně k dispozici badatelům v papírové podobě. Mnozí badatelé narážejí na problémy související zejména s nedostatečně zpracovanými inventurními pomůckami, což komplikuje (a někdy zcela znemožňuje) výzkum. I dostupný archiv bez dobrých inventurních pomůcek má totiž pro badatele jen omezenou hodnotu.

b. Etický kodex

Spisy StB byly opakovaně zneužity k diskreditaci různých osobností a k dosažení politických cílů, které neměly nic společného s odpovědným vyrovnáváním se s komunistickou minulostí. Proto je třeba připravit etický kodex explicitně zakazující tyto praktiky a jiné formy zneužívání archivních materiálů zpřístupněných Ústavem. Jasný seznam pravidel nakládání s archivními materiály by měl poskytnout oporu jak archivářům (v jaké formě různé materiály poskytovat) tak uživatelům archivu (jak je (ne)možné materiály adekvátně využívat). Pro badatele ÚSTRU by se měla sestavit příručka obsahující instrukce odpovídající mezinárodním standardům týkající se používání osobních údajů ve výzkumné práci.

4. Komemorativní funkce ÚSTRU

ÚSTR neslouží pouze jako dokumentační, archivní, vzdělávací a výzkumný institut, ale také *de facto* jako ústav paměti národa. Stejně jako v oblasti (zne)užívání archivních spisů i v rozměru připomínání hrdinů a mučedníků narážíme na četné etické otázky. Kdo má být připomínán a uctíván, na základě jakých kritérií vybírat pro českou společnost příklady hodné následování? Případ bratří Mašinů může sloužit jako ilustrace komplexnosti těchto mravních a normativních aspektů.

Diskusní výbor složený z pracovníků ÚSTRU, předních českých intelektuálů, badatelů z jiných ústavů i politických představitelů by v tomto ohledu mohl sehrát významnou úlohu tím, že by prodiskutoval domácí i zahraniční zkušenosti a nastavil pro ÚSTR adekvátní směrnice v oblasti komemorativních aktivit.

5. Výsledky v pětiletém výhledu

Během pěti let by ÚSTR měl:

- dosáhnout plného uznání jako výzkumný ústav respektující české i mezinárodní výzkumné standardy;
- dokončit digitalizaci archivních materiálů a dát je plně k dispozici české veřejnosti i dalším zájemcům;
- formulovat etické normy pro kvalitní badatelskou i komemorativní práci, včetně respektujícího využívání citlivých informací.

Závěr

ÚSTR má v první řadě sloužit občanům ve snaze najít adekvátní postoj k vlastní minulosti. Má jednotlivým občanům i vzdělávacím institucím sloužit jako morální a historický průvodce a zároveň občanům, akademickým badatelům i novinářům v maximální možné míře poskytovat přímou pomoc při studiu.

V zájmu poskytnutí kvalitní historické analýzy je třeba zajistit jeho absolutní nezávislost na ideologických i na politických tlacích: úkolem ÚSTR nesmí být dodávání munice pocházející z citlivých materiálů pro diskreditaci veřejně činných osob na politickou objednávku. Úkolem ústavu paměti národa je přispívat k porozumění, nikoli k odsuzování.

Jsem přesvědčena, že pro dosažení tohoto klíčového cíle je nejspolehlivější cestou zajištění nejvyšší možné kvality výzkumu dle mezinárodních standardů. V tom by spočívala i moje základní strategie ve funkci ředitelky. **S takovým programem má ÚSTR šanci proměnit se v horizontu pěti let ve špičkovou výzkumně-vzdělávací instituci plnící i komemorativní funkci a stát se modelem pro Českou republiku.**